Zeventiende-eeuwse poppenhuizen

Het leven van een huisvrouw in miniatuur

Jet Pijzel-Dommisse

Poppenhuizen zijn bij uitstek objecten die met vrouwen worden geassocieerd. Ze zijn een favoriet verjaarscadeau voor meisjes en ook op volwassen vrouwen hebben poppenhuizen een grote aantrekkingskracht. Na de Nachtwacht zijn de zeventiende-eeuwse poppenhuizen van het Rijksmuseum de grootste publiekstrekkers. Het publiek dat hier kijkt, dat lezingen bijwoont of poppenhuisbeurzen bezoekt, bestaat voor het overgrote deel uit vrouwen. Er wordt veel tijd en geld besteed aan de inrichting van een nieuw poppenhuis. In de meeste gevallen bepalen vrouwen de indeling, de functie van de kamers, de aanschaf van de meubels en de inhoud van de kasten. Als mannen betrokken zijn bij een poppenhuis, dan is vooral de bouw van het huis of de vervaardiging van het meubilair hun terrein.

Afbeelding 1.
Het poppenhuis van Petronella Oortman, ingericht tussen 1686-1710.
Foto: Rijksmuseum Amsterdam.

De zeventiende-eeuwse poppenhuizen werden ook voor vrouwen vervaardigd. Ze zijn ingericht met een vergelijkbaar perfectionisme als de huidige samenstelsters nastreven. Maar hun functie was meer dan een hobby. Allereerst werd het wonderbaarlijke van de in miniatuur vervaardigde voorwerpen sterker benadrukt. Sommige poppenhuizen waren zo beroemd, dat niet alleen de directe kennissenkring, maar ook vreemdelingen ze kwamen bezichtigen. Daarnaast waren zij meer dan een afstandelijke weergave van meubeltjes en voorwerpen: zij symboliseerden ook het leven van de vrouw als spil van het huishouden en het gezin. Voor historici zijn de oude poppenhuizen van onschatbare waarde als bron van informatie over het interieur en het dagelijkse leven in de zeventiende en achttiende eeuw.

Kunstkabinetten

De aantrekkingskracht van voorwerpen in miniatuur is van alle tijden. Zeker als deze objecten een natuurgetrouwe nabootsing waren van hun grote voorbeelden en ze ook echt functioneerden. Ook vroeger was men gefascineerd wanneer een kanonnetje kogels kon afschieten, een stoommachine op kracht kwam, een molen echt draaide of een heel klein viooltje zuiver klonk. Schaalmodellen en voorwerpen in miniatuur vormden in de zestiende en zeventiende eeuw een vast onderdeel van rariteitenverzamelingen. Men bekeek vol verwondering het microsnijwerk in kersenpitten, gevuld met 37 zilveren lepels en vorken, of het zingende vogeltje in zijn kooitje van 5 cm. Het waren kunstig vervaardigde curiositeiten die het vakmanschap van de mens combineerde met of juist afzette tegen de wonderbaarlijke voortbrengselen van de natuur. Ook gebouwen werden in miniatuur nagebouwd. Uit inventarisbeschrijvingen van enkele Duitse vorstelijke *Kunst- und Wunderkammern*, waar rariteitenverzamelingen werden tentoongesteld, weten we dat daartoe ook ingerichte gebouwen behoorden. Zo bezat hertog Albrecht V van Beieren in München in 1558 een volledig ingericht *Dockenhaus* van vier verdiepingen met poppen, die zowel de vorst en de vorstin als bezoekende edellieden, muzikanten en huispersoneel voorstelden.

In Nederland zijn slechts enkele voorbeelden uit de zeventiende eeuw gevonden, waarbij een ingericht poppenhuis onderdeel vormde van een in een kunstkamer opgestelde verzameling curiositeiten. Wij kennen bijvoorbeeld een beschrij-

Het poppenhuis van Petronella Oortman
Foto: Rijksmuseum Amsterdam.

ving van een kunstkamer van Oopjen Coppit en haar tweede echtgenoot Marten Daey. Oopjen Coppit behoorde tot een aanzienlijke Amsterdamse familie, zij liet zich in 1634 met haar eerste echtgenoot Marten Soolmans levensgroot door Rembrandt portretteren. In de boedelinventaris opgemaakt in 1659 bij de dood van Marten Daey wordt in deze kunstkamer, 'kabinetkamertje' genoemd, het poppenhuis beschreven, dat volledig was ingericht, vooral met voorwerpen van zilver. In de kunstkamer was daarnaast een indrukwekkende verzameling kunstvoorwerpen en rariteiten vanuit de hele wereld bijeengebracht. Ook dit vertrek toonde, net als de vorstelijke kunstkamers, als het ware 'de wereld in het klein', met al zijn wonderbaarlijke voortbrengselen.

Het is zeker dat poppenhuizen in de zeventiende en achttiende eeuw werden beschouwd als kunstkabinetten. Zij zijn in boedelinventarissen naast het gebruikelijke woord "poppekas" veelal aangeduid als 'Konstkas' of 'Koninglyk kabinet', met de aanvulling "met al de kleine huishouding daartoe behorende". De zeventiende-eeuwse poppenhuizen die bewaard zijn gebleven en die nu te zien zijn in het Rijksmuseum in Amsterdam en in het Centraal Museum te Utrecht, zijn ook echt kunstkasten. Het poppenhuis van Petronella de la Court (1624-1707) in het Centraal Museum, vervaardigd en ingericht tussen 1670 en 1690, is ingebouwd in een kast van het uitheemse olijfhout. De elf vertrekken zijn ingericht met schilderijen van beroemde schilders, meubels van exotische houtsoorten, ivoor en barnsteen, voorwerpen van zilver, glas en halfedelstenen. De 28 poppen zijn volledig aangekleed in zijde, wol en linnen, afgezet met passementen en kant; echt haar, bij sommige vrouwen doorvlochten met linten en parels, omlijst hun wassen gezichten, die zeer persoonlijke uitdrukkingen hebben. Toen Petronella de la Court overleed, liet zij een grote verzameling na van schilderijen, tekeningen, beeldhouwwerken en curiositeiten. Haar poppenhuis werd in de boedelinventaris vermeld onder de kop 'Rariteiten', als eerste van meerdere kunstkabinetten: "Een uytmuntende Poppekas met elf vertrekken ieder in sijn soort rijckelijck en cierlijck gemeubileert na behooren."

Het grote poppenhuis van Petronella Oortman (1656-1716) in het Rijksmuseum, vervaardigd en ingericht tussen 1686 en 1710, is helemaal een "uytmuntendt KONST-WERK, Van 't welk naar alle vermoeden in gansch Europa, noch elders, eene weêrga zal kunnen aangetoondt worden", zoals het poppenhuis in de late achttiende eeuw in een anonieme gedrukte tekst wordt beschreven. De kast van dit huis is geheel beplakt met schildpad, ingelegd met krullende versieringen in tin. Ook hier is op de uitvoering van de inhoud niet bespaard. Uit de mond van haar dochter Hendrina Brandt is opgetekend dat moeder Petronella tussen de 20 en 30 duizend gulden aan haar poppenhuis had besteed. Het bijzondere is dat de opdrachtgeefster alles zoveel mogelijk precies op schaal en van het natuurlijke materiaal heeft laten maken: dus stoelen van without met mattenbies in de meidenkamers en stoelen van notenhout bekleed met fluweel in de ontvangstzaal, kandelaars van ijzer en koper in de keuken en wandblakers van zilver in de kraamkamer. In de uitvoering van de voorwerpen, of het nu het verkeerspel uit de zaal is, of de in leer gebonden boeken uit de bibliotheek, de speciaal geweven servetten uit de kleerzolder of de houten vlonders uit de kelder, overal spreekt een streven naar perfectie en detaillering. We weten dat het poppenhuis een soort attractie was, die men op voorspraak kon bezoeken. Geïnteresseerden uit binnen- en buitenland kwamen het huis bekijken. Een van de bezoekers, de Duitse geleerde Zacharias von Uffenbach, heeft zijn bezoek in 1718 uitvoerig beschreven. De eigenaresse of haar dochter hield een rondleiding, opende linnenkasten, haalde poppen te voorschijn om onder de rokken te laten kijken en demonstreerde de waterpomp in de keuken, die echt water liet stromen.

Symbool van het huishouden

Het is wel duidelijk dat dergelijke poppenhuizen uit de zeventiende en achttiende eeuw vol uiterst kwetsbare objecten niet voor kinderhandjes bestemd waren. De eigenaressen van de oude poppenhuizen lieten de huizen maken toen zij al volwassen waren; enkele van hen hadden geen kinderen. Van een Duits poppenhuis uit 1631, vervaardigd voor de Neurenbergse kinderloze Anna Köferlin, is uit een uitvoerige beschrijving bekend dat het openbaar tentoongesteld werd en diende als voorbeeld van een goed georganiseerd huishouden: kinderen mochten er naar kijken, niet mee spelen. In Engeland hebben in de achttiende eeuw enkele aristocratische

kindertjes wel een poppenhuis bezeten, waarmee zij onder de hoede van een gouvernante mochten spelen; het is echter de vraag of hun spel te vergelijken is met het spel van huidige kinderen. Pas in de negentiende eeuw werden poppenhuizen echt speelgoed.
In Nederland was het inrichten van een poppenhuis in de zeventiende en achttiende eeuw als het ware een hobby, een aantrekkelijk tijdverdrijf binnen een vrij kleine groep van welgestelde vrouwen, de meeste afkomstig uit de kringen van Amsterdamse en Leidse regenten, koop- en ambachtslieden. Bij de samenstelling en inrichting waren zij zeer betrokken, maar professionele ambachtslieden vervaardigden de miniaturen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een notitieboekje dat Sara Rothé (1699-1751) bijhield van de inrichting van haar eerste poppenhuis. Zij gaf de opdrachten aan meubelmakers, schilders en stoffeerders, noteerde de kosten van haar aankopen en beschreef precies welke voorwerpen zij waar plaatste. Haar eigen handwerkzaamheden beperkten zich tot het borduren van een beddensprei en vloertapijt en het aankleden van enkele poppen. Zij richtte twee poppenhuizen in, die beide bewaard bleven en nu zijn tentoongesteld in het Gemeentemuseum te Den Haag en in het Frans Halsmuseum in Haarlem.
De inrichting van de Hollandse poppenhuizen in de zeventiende eeuw was zeer doordacht. Bewust werd geprobeerd een weergave in miniatuur te maken van een huishouden. Het huis zelf, dat wil zeggen het gebouw, speelde daarbij een ondergeschikte rol. Poppenhuizen uit die vroege periode zijn ingebouwd in een kast, waar trappen en logische doorgangen ontbreken. In een boedelbeschrijving uit 1674 noteerde men over een poppenhuis "representerende de huyshoudinge" en in 1739 over het uit 1676 stammende poppenhuis van Petronella Dunois, ook in het Rijksmuseum te Amsterdam te zien: "van binnen verbeeldende een ouderwetse Poppe Huyshouding."

Een ordelijk huishouden en de rol van de huisvrouw als steunpunt van het gezinsleven waren in de zeventiende eeuw vaak het onderwerp van de schilderkunst en de moraliserende literatuur. In het protestants burgerlijke Holland was een goed familieleven de bakermat van deugdzaamheid. De taak van de huisvrouw omvatte praktische zaken als de inrichting van het huis, de schoonmaak, de voedselvoorziening en het leiding geven aan personeel. Zij eerbiedigde haar echtgenoot, bracht kinderen voort en zorgde voor hun opvoeding: geboorte, ziekte en dood bepaalden haar leven. In het kunstkabinet-poppenhuis is als het ware het huiselijk leven van de vrouw gesymboliseerd. Letterlijk is haar wereld in het klein bijeengezet, zoals in een kunstkamerverzameling de wijde wereld in het klein was bijeengebracht. Vandaar de grote aandacht niet alleen voor ontvangstsalons, maar ook voor dienstruimtes als kleerzolders en keukens, voor voorraadruimtes als provisiekelders en turfzolders. Het ideale huiselijk gezinsleven was het voorbeeld, niet zozeer het gezinsleven van de samenstelster zelf. Dit verklaart de aanwezigheid van kraam- en kinderkamers in alle poppenhuizen, ook wanneer de opdrachtgeefster zelf geen kinderen had.
In het grote poppenhuis van Petronella Oortman was oorspronkelijk zelfs een vertrek als rouwkamer ingericht: er lag een overleden kindje in opgebaard, waar de andere kinderen van afscheid kwamen nemen en zeer toepasselijk kreeg het vaste schilderij op de schoorsteenboezem het onderwerp 'Christus laat de kinderen tot zich komen'. Het leven van de huisvrouw werd in dit poppenhuis zeer overtuigend gesymboliseerd, zeker toen de poppen daarin nog aanwezig waren. Op het schilderij dat in de vroege achttiende eeuw van het huis gemaakt werd, zijn de poppen afgebeeld; zij verdwenen in de negentiende eeuw. Door de keuze en opstelling van de poppen of door het onderwerp van de schilderijen wordt het thema van het vertrek verklaard. In de kraamkamer bijvoorbeeld, waar in een hoekje tochtvrij achter het kamerscherm de

Afbeelding 3.
De kleerzolder uit het poppenhuis van Petronella Oortman, met kleerstokken, een strijktafel met strijkijzers, een linnenpers, diverse manden, waaronder een bakermat, op de achtergrond twee meidenkamers. Foto: Rijksmuseum Amsterdam.

kraamvrouw was gezeten en een kindermeisje oorspronkelijk het kraamkindje droeg, toont het schoorsteenstuk de vondst van Mozes in het biezen mandje en het plafondschilderij de volwassen Mozes met de Tafelen der Wet. De Tien Geboden waren de belangrijkste geboden waarmee het kind vanaf zijn geboorte moest worden opgevoed. In de ingangshal leidde een kindermeisje een kindje letterlijk aan leibanden; de schilderijen op de wanden – allegorische voorstellingen van de Wijsheid en de Opvoeding – illustreren het begeleiden dat uiteindelijk moet voeren tot wijsheid.

Bron van informatie

Naast deze niet altijd direct duidelijke verwijzingen naar het gezinsleven van de huisvrouw, is het poppenhuis uit de zeventiende en achttiende eeuw voor ons een onuitputtelijke bron van informatie. Want bij uitstek wordt hier een huishouden weergegeven met, zo niet alle, dan toch wel zeer veel voorwerpen die in dat huishouden een rol speelden bij ontvangsten, bij geboorte en ziekte, bij het opslaan van de proviand en het verzorgen van de maaltijd, bij de verwarming en verlichting van de kamers, bij de schoonmaak van het huis en de kleding.

Nergens krijgen wij zoveel informatie over de inrichting van bijvoorbeeld kraamkamers en kleerzolders, vertrekken die in alle poppenhuizen aanwezig zijn, maar die nauwelijks op schilderijen zijn weergegeven. De kraamkamer wordt in een boedelinventaris van een huis meestal niet als zodanig opgevoerd, hoewel heel wat vrouwen in het kraambed zijn gestorven. En inventarissen noteren weliswaar veel voorwerpen op zolders, maar het is niet altijd makkelijk zich iets voor te stellen bij kleerstokken, vouwplanken, likstenen en linnenplakkers, laat staan van de vele soorten kleerbennen, schuiers of een munnik.

Bij de bestudering van de kraamkamers wordt ons pas duidelijk met welke attributen deze belangrijke gebeurtenis bij de welgestelde burgerij werd omringd. De kamer waar de geboorte plaats vond was meer dan alleen een slaapkamer. Die werd gedurende de eerstvolgende zes tot acht weken een belangrijk ontvangstvertrek waar de kraamvrouw veel bezoek kon verwachten. Meestal werd een nieuwe stoffering noodzakelijk geacht, waarbij gordijnen, schoorsteenvallen, bed- en wiegbehangsels, stoel- en vuurmandbekleding op elkaar werden afgestemd. Een groot kamerscherm, toepasselijk 'kraamschut' geheten, moest de voor tocht gevoelige kraamvrouw beschermen. Een behaaglijk zittende 'ziekenstoel' was noodzakelijk, zodra de kraamvrouw het bed kon verlaten. Diverse fijne manden, zoals een vuurmand, een bakermat en luiermanden werden aangeschaft. Op de vuurmand, waarin een testje voor gloeiende kooltjes stond, kon men natte luiers drogen. Op de grond zittend in de bakermat kon de baker of de min het kind verschonen, inbakeren en voeden; commodes waren daartoe nog niet in gebruik. In de luiermanden werd het luiergoed, de kleertjes voor de pasgeborene, bewaard. De veelal rijkelijk met kant afgezette mutsjes, mouwen, kraagjes en doopluiers werden in zeer welgestelde families ook wel in speciale 'luiermandskabinetten' opgeborgen, die meestal van kostbare houtsoorten waren vervaardigd. Zilveren wandblakers, schotels, kraantjeskannen en theeketels zorgden naast porseleinen kopjes voor de nodige pronk bij de ontvangst. Voorwerpen van zilver speelden sowieso een rol in de rijke kraamkamer, omdat de cadeaus die de kraamvrouw kreeg en zeker de pillegiften die de pasgeborenen ontvingen, meestal van zilver waren, zijnde letterlijk geld voor hun toekomst. Deze giften werden ongetwijfeld tijdelijk opgesteld in de kraamkamer.

De poppen die de kraamkamers in de poppenhuizen bevolken, geven ons een beeld van het daar aanwezige personeel. De vroedvrouw verdween na gedane arbeid, maar de baker bleef nog zolang als het kind moest worden gebakerd, ingezwachteld; dat werd in de eerste zes weken van hun leven noodzakelijk geacht. In contemporaine literatuur zoals kluchten, die overigens het kraamgebeuren vaak op de hak nemen, worden de vroedvrouw en de baker afgeschilderd als hebberige vrouwen van bedenkelijk allooi. De baker tiranniseerde het huishouden zolang de huisvrouw dat zelf niet kon doen, als poppenhuispop lacht zij bijvoorbeeld boers en draagt opvallend een grote sleutelbos. Als de moeder niet zelf wilde of kon voeden, deed een min haar intrede. Minnen en kindermeisjes zijn in de poppenhuizen weergegeven als gezonde jonge vrouwen met blonde vlechten, gekleed in de dracht van het Waterland, de streek ten Noorden van Amsterdam, waar in werkelijkheid veel personeel vandaan kwam.

Alleen al de grote gedetailleerdheid waarmee de kleerzolder in de poppenhuizen wordt weergegeven, benadrukt het belang van deze ruimte. Tegenwoordig beseffen we nauwelijks meer met welk een zorg de schoonmaak van kleding en linnengoed was omgeven in het verleden. Niet alleen omdat het letterlijke wassen en strijken een arbeidsintensieve klus was, maar ook omdat textiel kostbaar en kwetsbaar was. De status van een huisvrouw hing in niet onbelangrijke mate af van haar 'bruidschat', haar bezit aan tafellinnen en beddengoed. Het was dan ook noodzakelijk dat dit huishoudlinnen en de linnen kledingstukken smetteloos gebleekt, onberispelijk gevouwen en gesteven werden gepresenteerd. Het wassen en bleken van grote hoeveelheden linnen gebeurde meestal buitenshuis, vanuit Amsterdam bijvoorbeeld in de omgeving van Haarlem of 's-Graveland. De was werd dan vervoerd in grote wasmanden, die in het geval van kostbare kledingstukken met veel kant bijvoorbeeld, met sloten werden vergrendeld. Eenmaal terug in huis werd met behulp van wasvrouwen en strijksters of 'stijfsters', de was op de kleerstokken uitgehangen, gerekt, op de strijk- of vouwtafels warm gestreken met metalen strijkijzers of koud gemangeld en glanzend gewreven met houten kleerkloppers en glazen likstenen. Met behulp van vouwplanken werden de lakens en servetten op de maat van de linnenkast gevouwen, in de linnenpers nog in de plooi geperst, en ten slotte in baliemanden en kleerbakjes naar de juiste kasten vervoerd. Van de meeste gebruiksvoorwerpen in de zolders zijn alleen nog voorbeelden in miniatuur bewaard. Daardoor werd het poppenhuis van een hobby en kostbaar tijdverdrijf, via een attractie voor bekende en onbekende bewonderaars tot een venster op het verleden, waardoor wij een blik kunnen werpen in een huishouden van de zeventiende eeuw.

Jet Pijzel-Dommisse verrichtte onderzoek naar de Hollandse pronkpoppenhuizen uit de zeventiende en achttiende eeuw. Ze is werkzaam als conservator kunstnijverheid in het Gemeentemuseum Den Haag.

Literatuur

- E. Bergvelt, R. Kistemaker, *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen* 1585-1735. Zwolle, 1992.
- E. Bergvelt, D.J. Meijers, M. Rijnders (red.), *Verzamelen. Van rariteitenkabinet tot kunstmuseum.* Houten, 1993.
- G. Himmelheber, *Kleine Möbel. Modell-, Andachts- und Kassettenmöbel vom 13.-20. Jahrhundert.* München, 1979.
- J. Pijzel-Dommisse, *Het poppenhuis van Petronella de la Court.* Utrecht (Centraal Museum)/Antwerpen, 1987.
- J. Pijzel-Dommisse, *Het poppenhuis van het Haags Gemeentemuseum.* Den Haag, 1988.
- J. Pijzel-Dommisse, *Het Hollandse pronkpoppenhuis. Interieur en huishouden in de 17de en 18de eeuw.* Amsterdam (Rijksmuseum)/Zwolle, 2000.
- L. von Wilckens, *Das Puppenhaus. Vom Spiegelbild des bürgerlichen Hausstandes zum Spielzeug für Kinder.* München, 1978.